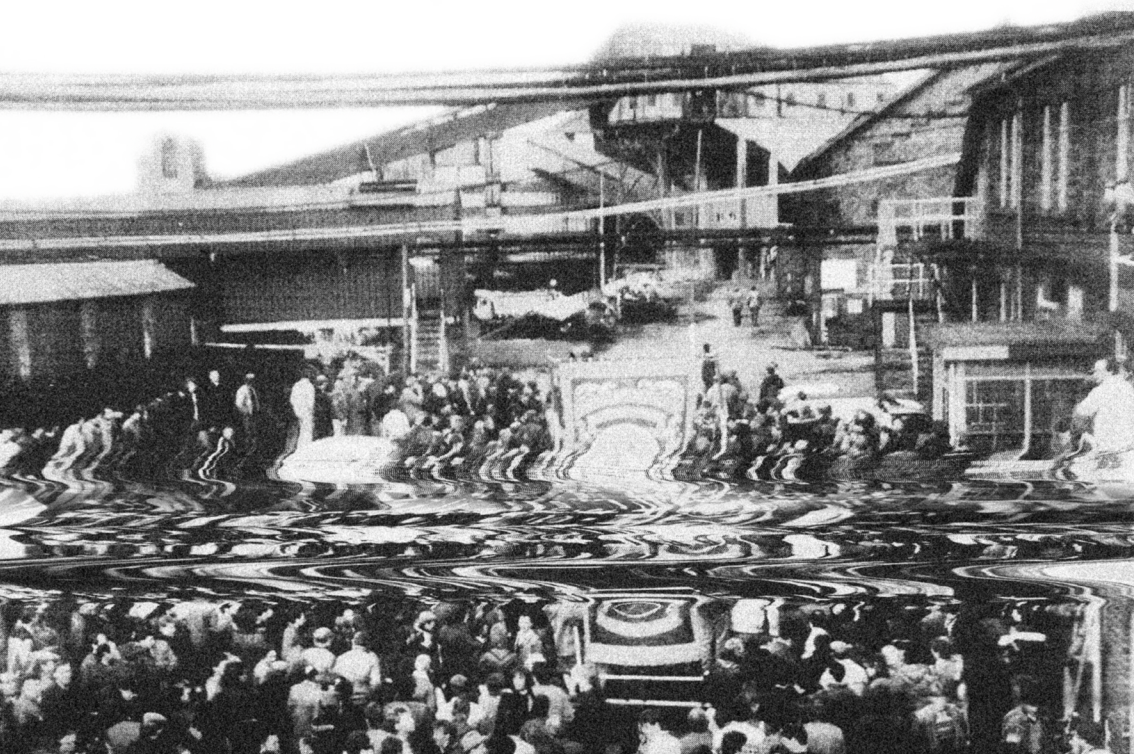

Kiss Viktor

MARXIZMUS AZ OSZTÁLYHARC UTÁN

ERNESTO LACLAU ÉS SLAVOJ ŽIŽEK
VITÁJA A POPULIZMUSRÓL

A kétezres évek első éveiben heves és egymás alapvető megkérdőjelezésétől sem mentes polémia bontakozott ki Slavoj Žižek és Ernesto Laclau között a populizmus kérdése kapcsán. Ez a tanulmány rekonstruálja a két szerző elméleti pozícióját és elemzi a vitát, melynek a kontextusa a marxizmus politikaképének válsága, alapkérdése pedig az, hogy az úgynevezett „osztályizmus” elvetésével párhuzamosan az osztálypolitika minden formáját el kell-e vetni, vagy az újrafogalmazható az új évezred körülményei között? Az osztályharcnak nincs folytatása, vagy átváltoztatható valamilyen új osztálypolitikává? Laclau az osztályok koncepcióját eleve hibásnak tartotta, ami miatt a marxisták nem vették észre a politika tényleges logikáját, a populizmust. A populizmus elmélete azonban Laclau szerint nem csak a globális kapitalizmus politikai természetét ragadja meg, de azt is állítja, hogy ez a logika univerzális dinamikájának köszönhetően alkalmas a radikális baloldali politikai újraalapozására is. Žižek ezzel szemben úgy véli, hogy Laclau populizmuskoncepciójának ára a liberális kapitalizmus posztmodern apologetikája, a forradalmi politikáról való lemondás. Úgy gondolja, hogy nem az osztályelmélet populista elméletre cserélésére van szükség, hanem annak olyan új változatára, amely alkalmas mind a populista jelenségek magyarázatára, mind egy új osztálypolitika megalapozására. A tanulmány konklúziója szerint a mából viszszatekintve Žižek és Laclau szövegei a radikális baloldali politikának két olyan paradigmáját kínálják, amelyek egyre alkalmazhatóbbnak tetszenek a globális-posztmodern kapitalizmus jelenségeinek leírására – különösen napjaink menekültválságának és a jobboldali populisták előretörésének időszakában.

Az elmúlt évtizedek fejleményeinek tükrében vitathatatlan, hogy a marxizmus nemcsak hogy nem tűnt el a történelem süllyesztőjében (ahogyan azt sokan remélték ellenfelei közül), de izgalmasabb és sokszínűbb módon van jelen, mint valaha. Mindezt a marxianus intellektuális hagyomány „posztmodernizálódása” tette lehetővé: a marxizmus megszűnt egységes narratíva, tudományos elmélet vagy politizálási mód lenni, elvesztette intellektuális elkülönültségét, sok esetben még külső bírálóinál is kritikusabb saját forrásaival és korábbi képviselőivel szemben (Carver 1999). Ezzel párhuzamosan kétségtelenül létrejött legalább négy terület, ahol ez a „marxista posztmodern” nemcsak hogy visszanyerte az eredeti elmélet korábbi virulenciáját, de bizonyos értelemben rátalált saját politikai újrakezdésének esélyeire is. Először is – ahogyan azt Clint Burnham megfogalmazza – az elmúlt évtizedekben a marxizmus a morális alapú politikai pozíciók egyik fő pilléréként van jelen, a „fiatalos, szociális, ökológiai, antirasszista és feminista” társadalmi mozgalmakban talált otthonra, mint a neoliberais kapitalizmussal szembeni ellenállás egyik legitimációs alapja. Másodszor, a marxizmus tovább él egyfajta „szkeptikus, kritikai és független értelmiségi attitűdként” a tudományos világban és a nyilvánosságban az univerzális értelmiségi szerepének újrafogalmazásaként – Michael Foucault és Jean Baudrillard színre lépése óta

számtalan formában. Harmadszor, a marxista politika megfogalmazza magát, mint az elmúlt évtizedekben a nyugati világban is újra meg újra felbukkanó autoriter, anti-demokratikus és konzervatív politikai szereplők és globális politikai gyakorlatok ellenpólusa: ebben a keretben a marxizmus nem más, mint az elnyomás elleni küzdelem az önszerveződés és a demokrácia (finomabb változatban az állam elleni civil társadalom) hármasságának diszkurzív kísérlete, a „fasiszták és kommunisták régi harcának” előjogai nevében. Végezetül a marxista újjászületés egyik elsődleges terepévé lép elő a globális dimenzió felértékelődése: a marxizmus újra a harmadik világ, a fejletlenebb régiók és a nemzetközi tér eseményei felé fordítja a figyelmét és a „globalizáció politikájaként” kíván visszatérni. Olybá tűnik, mintha a „posztmodern kapitalizmus” globális szintjén megváltoznának a törvényszerűségek, mintha a globális tér elméleti vákuuma éppen a tágon vett marxi elméleti hagyományra és politikára várt volna.

Ha a marxizmus posztmodern visszatérésének és sokszínű jelenvalóságának feltételeit vizsgáljuk, nem kétséges, hogy annak ára elsősorban a hagyományos marxista politikaképről való lemondás volt. Ezt a politikaképet – Ernesto Laclau (2014: 189) nyomán – a legcélszerűbb talán „osztályizmusnak” nevezni. A hagyományos marxizmus számára az osztály három értelemben is központi eleme volt a politikai folyamatok leírásának:

- a marxizmus az osztály-aktor feltételezésével a társadalom tagjait saját osztályuk alkotórészére redukálta, vagyis az osztályok voltak az egyetlen releváns szereplők,
- az osztályharc elgondolásával a történelmet szükségszerű folyamatként fogta fel, ahol az osztályok sorsa és a köztük lévő feloldhatatlan konfliktus eleve elrendelt, és végül
- az osztálytudat kategóriája az egyének tudatát egyoldalú társadalmi helyzetük következményeként szükségszerűen hamis tudatnak tekintette, a politikát pedig a hamis tudatok vetélkedésének látta, amibe a marxizmus „helyes” elméleti igazsága és politikai cselekvése kívülről kell belépjen, hogy átvegye az irányítást.

Az „osztályizmus” politikaképe az idők során egyre inkább cáfolhatóvá vált, ezzel párhuzamosan pedig a régi típusú baloldali politika elvesztette vonzerejét (Sim 2013: 17–18). Helyét a nyolcvanas-kilencvenes évektől egyre inkább pseudo-politikaképek vették át, olyan pótlékok, amelyek öntudatlanul próbálták betölteni a klasszikus baloldali politika hiányában tátongó mérhetetlen űrt. Voltak, akik a liberális-posztmodern koncepcióinak irányába fordultak (civil társadalom, identitáspolitika, posztmaterális értékek/új politika, demokratikus pártverseny, életstílusok és a politika esztétizálódása, média/marketing-szemlélet stb.), és ezek „radikalizálására” tettek kísérletet. Úgy vélték, hogy az ezredfordulóra a politika új formái és a politikai szereplők új típusai jöttek létre, tehát

a posztmodernizálódott politikai térben a radikális baloldalnak is posztmodernizálódnia kell stratégiáiban, üzeneteiben, gondolati rendszereiben egyaránt (Critchley 1997). Mások a kilencvenes évekre a nyugati országokban is hatásukat éreztető neoliberális és megszorító politikák, a multinacionális vállalatok és a globális erők tevékenysége által határolt térbe helyezték volna át a marxizmus politikai örökségét. Az általam baloldalizmusnak nevezett beállítódás – elsősorban a nyugati „ortodox-szektás” szellemi műhelyekben és a kommunista utódpártokban – a politikát az alul és felül lévő, gyengék és erők, etikátlanok és igazságtalanságok elszenvetői közötti örök harcnak látja, ahol a radikális szereplő is mozog, tehát számukra a proletároknak a tőkésekkel szembeni harca ekvivalens a megszorító politikák, a nemzetközi függési viszonyok, az amerikai hegemonia vagy a multinacionális cégek túlkapásai elleni harcokkal. Végezetül a harmadik pseudo-politikakép, amit én – Göran Therborn *resilient marxism* fogalmát kölcsönvéve – „rugalmas marxizmusnak” nevezek, úgy érezte, hogy miközben az osztályharc nagyszerű korszaka nem hozható vissza és a baloldali politika válságba kerül, ez a helyzet egyben a munkásmozgalmi, kommunista és államszocialista politika béklyóitól való megszabadulást is jelenti. A merev és egyre inkább válságba kerülő osztályharcos politika eltűnése után a marxista elmélet egy rugalmas, számtalan nyitott vegyértékkel rendelkező, eklektikus és sokpólusú hagyománnyá válik, amely a marxizmus „-izmus” jellegét kívánja feladni. A marxizmus immár nem egy politikai pozíció, hanem egy kortárs tudomány neve, amely gyakorlatilag a tudományos univerzumba integrálódik és a tudományos diskurzusokon keresztül fogalmazza meg saját politikai-társadalmi javaslatait – intellektuálisan; de nem lemondva egy nem kapitalista társadalom horizontjáról (Therborn 2008: 178).

LACLAU VS. ŽIŽEK: POPULIZMUS VAGY ÚJ OSZTÁLYPOLITIKA?

Ebben a szellemi-intellektuális kontextusban zajlott Judith Butler, Ernesto Laclau és Slavoj Žižek eszmecseréje az ezredfordulón, melynek szövege *Contingency, Hegemony, Universality* címmel jelent meg (a továbbiakban: CHU 2000). A résztvevők személye nem véletlen: három olyan teoretikusról van szó, akik (persze sok más szerzővel egyetemben) éppen arra tettek kísérletet, hogy a radikális baloldal számára a politika újraalapozását nyújtsák az „osztályizmus” horizontján túl. A válaszok és viszontválaszok során heves és egymás alapvető megkérdőjelezésétől sem mentes polémia bontakozott ki – ennek során került sor Žižek és Laclau között az egész könyvön végigvonuló pengeváltásra a populizmus kérdése kapcsán. A vita tétje tulajdonképpen az volt, hogy az osztályizmus elvetésével párhuzamosan az osztálypolitika minden formáját el kell-e vetni, vagy az újrafogalmazható az új évezred

körülményei között? Az osztályharcnak nincs folytatása, vagy átváltoztatható valamilyen új osztálypolitikává? Laclau számára egyértelműen az előbbi a követendő út, hiszen számára az osztályizmus a politika logikájának félreértéséhez vezetett, vagyis az osztályharc központi logikaként (esetleg néhány illuzórikus pillanatot leszámítva) a modern társadalmakban sohasem létezett. Szerinte vitapartnere szemfényvesztő bűvészkedést folytat régi kategóriákkal, szándékosan félremagyaráz elméleteket, miközben tulajdonképpen semmit nem tud mondani magáról a forradalomról és az állítólagos új antikapitalista politikai logikáról. Žižek ezzel szemben azt gondolja, hogy az osztályharc koncepciója a maga korában nagyon is helyes és politikailag adekvát elmélet volt, mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy Laclau számára is középponti jelentőségűek azok a hegemonikus küzdelmek, amelyek az osztályharc politikai dimenzióját ragadják meg. Szerinte továbbá a „hegemonia – osztályharc = populizmus” képlete tulajdonképpen a forradalmi baloldali kapitulációjával ér fel a posztmodern és liberális korszakkal szemben. Az egyre inkább elmérgesedő polémia Žižek (2006a: 189) később úgy foglalta össze, hogy „miközben Laclau az én szövegeimet unalmasnak és hülyeségnek minősítette, én udvariasan inkább úgy fogalmaztam, hogy az ő szövegei rendkívül érdekesek”.

A felek pozícióit a populizmussal kapcsolatban talán úgy lehetne a leginkább összefoglalni, hogy míg Laclau számára a populizmus lesz az az új politikai logika, amelyet a posztmarxizmus az osztályharc horizontja helyére állíthat, a populizmus korunk általános érvényű Carl Smith-i értelemben vett, „politikája”, addig Žižek ragaszkodik ahhoz a korábbi baloldali pozícióhoz, amely a populizmust az autoriter-jobboldali politika egyik válfajának látja, tehát úgy gondolja, hogy a posztmarxista politikát ezzel szemben kell megfogalmazni.

Laclau populizmusképe a *Contingency, Hegemony, Universality*-ben elválaszthatatlan attól a kiindulóponttól, amihez két évtizeddel korábban, a marxizmus dekonstrukciójának során eljutott. Laclau posztmarxista projektje eredendően a marxizmus zárt politikaképével helyezkedett szembe, ami az osztályharc kategóriája körül kristályosodott ki. A marxizmus eszerint egy determinisztikus és redukcionista elmélet volt, amely – főleg Kautsky és Engels munkássága nyomán – a kapitalizmusban alapvető gazdasági ellentmondásokat vélt fölfedezni. A marxizmus szerint ezek az ellentmondások nemcsak hogy automatikus módon fejlődnek ki a rendszer törvényszerűségei és megváltoztathatatlan fejlődési tendenciái miatt, de ezzel párhuzamosan politikai ellentmondásként törnek felszínre és oldódnak fel történelmileg: az úgynevezett történelmi materializmus szerint a proletárok és a tőkésosztály között elkerülhetetlenül sor kerül a döntő ütközetre, mert a gazdasági alapba az kódolva van. Laclau számára az igazi probléma ez: a felépítményként felfogott politika szükségszerűen vezet el az esszencializmus és redukcionizmus teoretikus hibájához, amiért a marxizmusnak nagy árat kellett fizetnie.

1. Igaz-e, hogy a politika nem más, mint a gazdasági ellentmondások felszínre töreése, hogy az osztályok közötti ellentét „a fixált és szinguláris identitás terméke, amely az osztály tagjait összekapcsolja” – igaz-e tehát az az esszencialista nézőpont, hogy a politika a gazdaság része?
2. Védhető-e az az állítás, hogy minden lényeges társadalmi-politikai konfliktus és ellentmondás mögött a burzsoák és tőkésék közötti „rejtett vagy nyílt” háborút kell keresni, tehát hogy minden politikai harc osztályharc, minden politikai ellentmondás egy konkrét szembenállásra redukálható?

Laclau és szerzőtársa, Mouffe a *Hegemony and Socialist Strategy* (1985: 15–19) című kötetükben úgy érvelnek, hogy mindkét felvetésre „nem” a válasz, és ezért az osztályizmus soha nem volt több, mint a marxizmus sírásója. Geoff Boucher (2009: 86) jól látja, hogy Laclau elméleti munkásságának középpontjában a gazdaságilag determinált szükségszerűség és a politikára jellemző esetlegesség közötti feszültség áll, amit szerinte a történelmi materializmus, vagyis a marxizmus magvának eltávolítása nélkül nem lehet feloldani. Az osztályharc elmélete eszerint egy olyan koncepció, amely a politikát egy társasjátéknak tekinti, ahol a bábuk sorsát és a parti menetét előre elrendelték, ahol az események előre láthatóak, és ahol érthetetlen, miért nem hirdetnek már azelőtt győztest, mielőtt még az egészet végigküzdenék.

Véleményem szerint Laclau „osztályharc helyett populizmus” válasza a forradalmi baloldal korszakos kihívására kétlépcsős folyamat során születik meg, amelyet a *Contingency, Hegemony, Universality* elemzése bizonyos értelemben éppen keresztbemetszenek: a szöveg nagyrészt még az eredeti hegemoniakoncepció körül kibontakozó fogalmi és gondolati apparátus felhasználásával íródik, miközben mondandója már a következő lépést, vagyis a *populista* érzben kifejtett modellt előlegezi. Mindez azért fontos, mert Laclau polemikus fejtegetéseit a *Contingency, Hegemony, Universality*-ben végigkíséri az az eldöntetlenség, hogy a populizmus alapját adó logika itt az igazán lényeges, amit Laclau általánosan a politikára érvényes, történelem feletti logikának tekint (a hegemoniáért folytatott harc, ahogyan azt a társadalmi-politikai dinamika kapcsán a *Hegemony and Socialist Strategy* bemutatta), vagy annak az exkluzív és az új évezred elejére megszülető politikai konstellációnak a felvázolása, amely a későbbi írásokban egyértelműen a mai korszak uralkodó logikájaként látta a populizmust. Véleményem szerint ez a kettősség nem véletlen – maga Laclau ebben a vitában ennek védelmére is kel Žižek kritikájával szemben. Žižek ugyanis azzal vádolja őt, hogy a marxizmus osztályharcelméletének redukcionista és esszencialista jellegétől való rémületében Laclau egy radikális historicista álláspontot foglal el: a *Hegemony and Socialist Strategy* szövegében megalapozott elgondolásairól van szó a politikáiról, mint a társadalmi teljességének lehetetlensége által életre hívott és korlátozott logikáról. Žižek szerint ennek a pozíciónak ára a liberális kapitalizmus posztmodern

védelmzése. Szerinte a marxizmusnak magának is megvolt ez a kettőssége: (1) a termelési módok, az osztályelmélet történelem feletti és szükségszerűségek által vezérelt historizmusa és (2) a kapitalizmus gazdasági alapján épülő felépítmény elgondolása – ami kétségtelenül a redukcionizmus és esszencializmus veszélyével fenyeget. De éppen Lukács György *Történelem és osztálytudata* mutatta meg – mondja Žižek –, hogy a marxizmus számára a fő veszély nem maga a redukcionizmus-esszencializmus, hanem ha az történelmietlenné válik – vagy ha éppen valamifajta historista doktrínára cseréljük le (Žižek 2000a: 91–99). Laclau (2000b: 200–201) dühödten utasítja vissza, hogy ő bármilyen értelemben is a liberális kapitalizmus posztmodern apologetikáját választotta volna, és Lukács művét éppen a marxi örökség egyik nagyszerű, de mérhetetlenül káros alkotásának tartja. Számára Lukács annak a bolsevizmusnak a filozófusa, amely képtelen volt kezelni az esetlegesség és szükségszerűség problémáját, így az osztálytudat kategóriájába menekült – ami szerinte a par excellence esszencializmus. Kifejti, hogy nem ért egyet Žižekkel, aki szerint választani kell, és az „igazi” forradalmi baloldal csak a történelmi materializmusnak nevezett redukcionista pozíciót választhatja, ami szemben áll mindenfajta historizálással. Laclau szerint ez egy hamis alternatíva, és a marxizmusnak éppen az volt a legnagyobb ellentmondása, hogy az osztályharc elmélete miatt nem tudott felülemelkedni ezen a problémán. Ezért „mindkettőt kell választani és egyiket sem”, amikor a populizmusról beszélünk. Véleményem szerint innen érthető meg Ernesto Laclau populizmuskoncepciójának kettős meghatározottsága. A populizmus ebben a keretben egyszerre transzcendentalista és radikális historicista, hiszen egyrészt az új évezred politikájának olyan uralkodó formája, amely a globális kapitalizmus terméke, miközben másrészt persze a hegemonikus küzdelmeknek, a politika általános érvényű logikájának legkifejlettebb megjelenési formája is egyben – a populizmus a hegemonikus logika legfelsőbb foka. Ugyanakkor a populizmus se nem historicizmus, se nem transzcendentalizmus, hiszen leírása annak az újraalapozásnak a része, amelynek során létrehozható a marxizmus elméleti keretének és az osztályharc politikájának a korábbi korszak feloldhatatlan ellentmondásaitól mentes alternatívája.

De mi az a pont, ahol az osztályizmus politikáját tulajdonképpen meg kell haladni? Laclau szerint az osztályharc elméletének feloldhatatlan belső feszültsége a reprezentáció problematikájának téves értelmezéséből ered. Žižek nem véletlenül vádolja azzal Laclaut, hogy a marxizmus dekonstrukciója során elméletéből elvesz mindaz, amire éppen a marxizmus esszencialista és redukcionista ökonomizmusa volt a garancia: a szocializmus perspektívája (CHU: 95). Laclau és Mouffe a *Hegemony and Socialist Strategy*-ben amellet érvelnek, hogy a szocializmus marxista vízióját azért kell elvetni, mert az a reprezentáció tarthatatlan elméleti megközelítésén alapul. Szerintük a marxizmus reprezentációelmélete három tézisben foglalható össze: (1) a termelőerők fejlődéséből és naturalisztikus státuszából megváltoztathatatlan törvényszerűségek következnek, (2) a társadalmi csoportok és

ágensek ezek hatására jönnek létre, mint nagy és homogén embercsoportok és osztályok, (3) ezeknek az osztályoknak objektív történelmi érdekei vannak, vagyis a szocializmus objektíve megalapozott a proletariátus helyzetében (Laclau és Mouffe 1985: 77). A *Contingency, Hegemony, Universality* szövegében Laclau újra bírálja ezt a nézőpontot. Gramsci, Trockij és Sorel elemzéseit alapul véve úgy gondolja, hogy ez a reprezentációfelfogás nem védhető, mivel a modern világban a társadalmak komplexekké váltak, és bebizonyosodott, hogy a társadalmak tagjai soha nem rendelkeznek fixált, eleve adott és egydimenziós identitásokkal. Laclau szerint a marxista politika totalitárius tévútjai nem voltak véletlenek. Mivel a marxizmus feltételezte, hogy a társadalom tagjainak létezik az objektív valóságból eredő érdekük, feltételezte, hogy a társadalom tagjai objektíve a saját csoportjukhoz tartoznak – a politika számára a reprezentáció feladatát tűzte ki, amely az embereket eljuttatja az objektív helyzet és érdekvizonyok felismeréséig és az ennek megfelelő csoportidentitásig és politikai cselekvésig. A marxista forradalmi politika igazsága a kapitalizmus tarthatatlansága, eszköze az osztálytudat kialakítása, és a célja a vágy létrehozása a szocializmusra – az általa meghatározott értelemben vett szocializmusra (Kiss 2014a). Ez teljes egészében problémás Laclau szerint. A komplex társadalmi valóság és az identitások állandóan változó és sokszínű világa felől nézve – mondja ki Laclau a végső ítéletet – ez a szocializmus maga az erőszak: az osztályharc ára az identitások erőszakos fixációja és megcsonkítása. Laclau szerint az osztályharcról való lemondás azért elengedhetetlen, mert az a reprezentáció politikájának empirikusan igazolhatatlan és etikailag elfogadhatatlan módját jelenti.

POPULIZMUS ÉS SZOCIALISTA STRATÉGIA: A GLOBALIZÁCIÓ ANTAGONIZMUSAITÓL A DEMOKRATIKUS-ANTIKAPITALISTA IMAGINÁCIÓKIG

Nem ért egyet azonban Laclau azzal – ahogyan Žižek célzásaiból gondolhatnánk –, hogy ezáltal a szocializmusról is le kéne mondani. Pontosabban fogalmazva: úgy véli, hogy maga a szocializmus is az osztályharc univerzumának része volt, így mindkettő alternatíváját meg kell találni. Amikor Laclau az osztályharc helyett a hegemonia politikáját javasolja, akkor az identitás központi helyét feltételező és azt megteremteni akaró osztálypolitika helyett az identifikációt a középpontba állító radikális demokratikus politikát ajánlja. Úgy véli, hogy az identitások nem következmények, nem a gazdasági-társadalmi pozíciók szükségszerű lenyomatai vagy a politika által az emberek fejébe vert imázsok – hanem komplex és esetleges identifikációs folyamatok eredményei, amelyek az egész társadalmi-

gazdasági-politikai intézményes térben zajlanak (Laclau 2000a: 62–68, 2012; Drew 2002). Laclau szerint az identifikáció folyamata – amit a pszichoanalitikus elméleti hagyomány és Claude Lefort munkássága alapján érthetünk meg – a szimbolikus reprezentáció folyamatahoz áll a legközelebb. A modern társadalmakban eszerint az intézmények által bemutatott szubjektumpozíciók és a politika által generált össztársadalmi képzeletek szimbolikus keretében próbálják magukat elhelyezni a társadalom tagjai, létrehozni saját identitásukat. Amikor azonban az objektív valóságban olyan esemény történik, amely okán a továbbiakban az egyének nem tudnak saját identitásuk szerint élni, létrejön az a helyzet, amit Laclau – Gramsci nyomán – „organikus válságnak” nevez. Ekkor olyan új „népi” képzetekre van szükség (szabadság, demokrácia, emberi élet stb.), amelyek nevében megkérdőjelezhető a korábbi intézményesített szubjektumpozíciók vagy politikai képzeletek. Anna Marie Smith (1998: 164–168) szerint éppen ez játszódott le a hatvanas években Amerikában, amikor a vietnami háború idején a patriárhális, patrióta és fehér Amerika identitásai és szimbolikus horizontjai elfogadhatatlanná és követhetlenné váltak, ezért felemelkedtek az azokat megkérdőjelező emancipációs diskurzusok, kialakítva és lehetővé téve 1968 új életstratégiáit, vízióit és identitásait. Laclau tehát – 1968 és a nyolcvanas évek új társadalmi mozgalmainak gyakorlatát védelmezve – a populizmust mint az identifikáció fennálló rendjét megkérdőjelezni képes politikai logikát ajánlja, és éppen ezeknek a mozgalmaknak a tapasztalataiból kiindulva nem fogadja el, hogy az identifikáció csak hegemónisztikus, autoriter és antidemokratikus folyamat lehet. „A szimbolikus reprezentáció azonban sokak szerint olyan folyamat, amely alárendelt pozícióba hozza az egyéneket, egy olyan mágikus folyamat, amelynek során elvesztik saját tudatukat és kapcsolatukat saját érdekeikkel és céljaikkal. A baloldal számára ez szükségszerűen maga a faszizmus. Számomra a kérdés máshogy vetődik fel. Mégpedig, hogy lehetséges-e olyan létrejötte az identitásformációknak, amelyek nélkülözik az identifikációt. Véleményem szerint nem lehetséges [...] mivel identifikáció nélkül nincs identitás, és minden identifikáció feltételez egy külsődleges tárgyat, ami nélkül sem identitás nincs, sem érdek, sem pedig bárminek a felismerése – sem pedig szimbolikus reprezentáció” (Laclau 2012: 395).

Ernesto Laclau a *Contingency, Hegemony, Universality* vitáiban az osztályharc tarthatatlan reprezentációfelfogáson alapuló politikájának elvetésére szólít fel és ezzel együtt elveti a szocializmus hagyományos koncepcióját is, amely a proletáridentitáshoz kötődik. Ebben a keretben érthető meg két fő állítása is a populizmussal kapcsolatban.

Első tézisében úgy gondolja, hogy a populista logika a globális kapitalizmus és a posztmodern kapitalizmus időszakának politikai logikája, amely a megoldhatatlan megoldásként született meg és vált általánossá. A globális korszak nem csak a demokratikus képzelet globálissá válásának és a nép felértékelődésének kora, de egy olyan időszak is, „ahol a heterogén töréspontok és antagonizmusok burjánzásai egyre inkább a társadalmi

újrafelhalmozás politikai formáit igénylik” (Laclau 2011: 260) – vagyis az új artikulációs szituációban „nincs is más választás”, mint a populista politikai logika (Gaonkar 2012). Laclau szerint a populista logika előretörésének alapja a globális pozíciók, követelések és célok extrém heterogenitása az új évezredben (Kiss 2014a: 93–94). Egyik elemzésében azt fejtegeti ezzel kapcsolatban, hogy míg abban az esetben, ha az egyetemi diákok a menza árának csökkenését szeretnék elérni, akkor világos a cél, világos az ellenség személye, és hasonlóak azok, akik a demokratikus mobilizációban részt vesznek, „a populista mobilizáció nagyon különböző társadalmi szektorokban zajlik, ahol az ellenség nem adódik egyértelműen, és komplex diszkurzív folyamatokra van szükség a mobilizációhoz. Ezért van az, hogy az »üres jelölő« (Laclau így nevezte a hegemónisztikus diszkurzív folyamat központi pontját – KV) talán már nem is elégséges ezen folyamatok leírására, és be kellett vezetni olyan fogalmakat, mint a »lebegő jelölő« vagy a »társadalmi heterogenitás«. Felvetődik persze a kérdés, hogy mindez már alkalmas-e a megváltozott folyamatok leírására a globális térben. Véleményem szerint igen, mert a társadalom két táborra osztása-osztódása a globális térben sem szűnik meg, másrészt pedig a globális térre nem érvényes a posztmodern társadalomleírás legfőbb érve, hogy a társadalmi pluralitások extremitása megakadályozza az egyenlőségi láncok létrejöttét” (Laclau 2012: 400). Laclau szerint a populista logika azért válik a globális korszak politikai logikájává, mert – szemben a populizmus és hegemonia nemzeti változataival – az új nemzetközi szituációban nem lehet a népi mozgósítás alapja az ellenség kijelölése, miközben a politika számára nincs más út a politikai mozgósításra és a diffúz követelések egy táborba terelésére, mint az egyenlőségi logika mentén létrehozni a politika univerzalitását.

Második tézise szerint azonban azt is állítja Laclau, hogy a populista logika arra is alkalmas, hogy egy radikális demokratikus mozgalom megszületését alapozzák rá, amely az identifikáció „antikapitalista” politikáját kínálja az identitásközpontú osztályharcos, „szocialista” politikák erőszakja helyett. Ennek a tézisnek alapja az az állítás, hogy valójában tévedtek a marxisták az osztályharcuk kapcsolatban: az nem egy különálló politikai logika volt, csak a politika általános érvényű leírásaként értelmezett populista logika egyik markáns megjelenési formája. Laclau elgondolásában a bérmunka és a tőke közötti viszony és a kizsákmányolás, illetve a profit elvétele a munkástól marxista leírása olyan kategóriákkal folytatott filozófiai játék, amely nem a valódi emberekről szól. Az osztályharc alapja valójában ugyanis maga az antikapitalista identitás: az osztályok közötti antagonizmus nem a termelési viszonyokon belül fejlődik valamilyen objektív folyamat következtében, hanem a „munkások és a termelési viszonyok között jön létre” (Laclau 2000a: 202). Az antagonizmus tehát, ami az állítólagos osztályharc alapja volt, „nem a termelésen belül, hanem a termelés és a között a munkás között jön létre, aki kívül van a termelésen”. De ez az antagonizmus ugyanaz, mint amit ő a populizmust megalapozó antagonizmusként

beazonosít: Laclau tulajdonképpen azt állítja második tézisében, hogy az osztályharc politikai logikája sosem létezett, ehelyett inkább olyan harcokról volt szó a munkásmozgalom időszakában is, amelyek a populista logikát követték. A kapitalizmus valóságában a munkás a termelésbe illeszkedik, a termelés ágenseként tételezi önmagát – köszönhetően az uralkodó hegemónikus diskurzusoknak. Ahhoz, hogy az osztályharc megszülessen, a munkás egyén számára „szükséges valami, ami kívül van a termelésen, például hogy a munkabéréből nem tud rendes életet élni” (Laclau 2000b: 202). Ebben az esetben például a termelésen kívüli „rendes élet” fordítja szembe a munkást a tőkével. Laclau szerint azonban ez nem kontradikción alapuló osztályharc, hanem antagonizmuson alapuló „népi identitások” mentén konstruálódó politikai harc. Nem osztályharcból kinövő szocializmus, hanem populizmus, amely antikapitalista és demokratikus imaginációk létrejöttéhez vezet.

Laclau számára az antikapitalista és demokratikus harc „a globális tőkés világrendszerben” azért marad lényeges, mert meggyőződése, hogy ez a gazdasági szisztéma éppen úgy állandóan válságba kerül, mint korábbi változatai. Alapvető posztmarxista tézise szerint azonban ezekből az objektív ellentmondásokból nem közvetlenül nőnek ki politikai antagonizmusok. A folyamatot sokkal inkább úgy kell elgondolni, hogy a kapitalizmus valamely válsága, illetve az arra adott kezelési módok a globális térben élő emberek milliárdjait nagyon különböző módokon és mértékben érintik – vagyis a *Hegemony and Socialist Strategy* szavaival élve „nagyon különböző módon teszik lehetetlenné, hogy önmaguk lehessenek” (Laclau és Mouffe 1985: 126). Az antikapitalizmus ennyiben az új évezredben csak a populizmus lényegét jelentő egyenértékűségi logika formájában jöhet létre. Mindehhez természetesen hozzá kell tenni, hogy a *Contingency, Hegemony, Universality*-ben ez a „populista” antikapitalizmus nem csak a helyzet diktálta kényszer, de a korábbi „szocializmus” alternatíváját is jelenti. Hiszen – ahogy korábban volt róla szó – Laclau szerint a populista logikának éppen az a legfőbb sajátossága, hogy az egyenértékűségi láncolat alapjául választott jelölő nem reprezentálhatja az egymásnak ellentmondó és végtelenül heterogén partikuláris népi követelések mindegyikét, tehát valami azokon kívüli univerzális teljességet kell reprezentálnia.

Érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy Laclau elméletében nem az az eredeti mozzanat, hogy a populista logikát a „nép” és valami vele szemben álló „másik” kettősségén keresztül írja le. Laclau alaptézise – amire „populista” antikapitalizmusa is építkezik –, hogy az egymásnak is ellentmondó és heterogén követeléseket, ami minden populizmus feltétele, a mozgalom nem a status quóval szemben egyesíti és stabilizálja csupán, hanem egy „üres jelölő” felemelkedésével, egy koncepció vagy név középpontba állításával (Nép, magyarok, szabadság, Perón stb.), ami „elveszti saját specifikumait, és valamely különös követeléssel lép egyenértékű viszonyba” (Laclau 2000a: 70).

Laclau tehát úgy gondolja, hogy a társadalomban található nagyszámú kielégítetlen követelés közötti egyenértékűségi láncolat létrehozása, és e mentén egy belső határvonal diszkurzív megkonstruálása a hatalom és az alul lévők között, vagyis az ellenségkép – a populizmus két elengedhetetlen aspektusa (Laclau 2005: 33–39). De mi jön létre az egyenértékűségi logika során és mire való a populista logika számára az ellenség a frontvonal másik oldalán? Laclau a populista logika univerzális karakterét keresi, amely alkalmassá teszi arra, hogy az osztályharc szocialista víziójának helyére léphessen. Alapvető kérdése, hogy tulajdonképpen mit reprezentál ez az „üres jelölő” – vagyis miért több a populista logika, mint pusztán politikai technika? A populizmus „üres jelölője” – mondja Laclau – egy olyan társadalmi teljességet kell reprezentáljon, amely

1. több, mint a reprezentálhatatlan partikuláris követelések sokaságának összege, és
2. amely teljesség sérül vagy lehetetlen az ellenség léte-tevékenysége miatt.

A modell igazi teoretikus innovációja, hogy a populizmus üres jelölője – leggyakrabban a nép, amelyre ez a politika hivatkozik – elsősorban a hiányt reprezentálja, azt az általános hiányt nevezi meg, amit a partikuláris követelések valamennyien bizonyítanak. Ezért is tudja a populizmus központi követelésének helyét akár a legapróbb és legpartikulárisabb követelés is betölteni: mert ez fogja empirikusan bizonyítani a populizmus „üres jelölője” által megfogalmazott hiányt (Laclau 1990). Ez a populista identifikáció alapmodellje, amit Laclau kevésbé ismert szövege, a *Making of Political Identities* (1994) mutat be Lacan, Gramsci és Lefort alapján, és ez teszi érthetővé, hogy miért tartja Laclau a populizmust egy radikális demokratikus-forradalmi politika logikájának az antikapitalizmus diszkurzív kontextusában. Laclau a *Contingency, Hegemony, Universality* időszakában egy olyan demokratikus mozgalmat lát maga előtt (sokan úgy vélik, hogy tulajdonképpen a kétezres évek alterglobalizációs mozgalmaira gondol immár), amelyet a globális kapitalizmus által gátolt identitások és kielégítetlen követelések hívnak életre – hiszen a globális rend permanens organikus válságával állunk szemben.

Ezek a demokratikus mozgalmak azonban lényegében nem azon az alapon építkeznek (mint a hagyományos marxista osztálymozgalmak), hogy „mindez a kapitalizmus miatt van”, hogy „a kapitalizmus megdöntése megváltoztatja a te helyzetedet is és követeléseid teljesülnek”. Ellenkezőleg: a marxista munkásmozgalom ideologikus fokozatossága helyett olyan teljességet mutatnak fel (az alárendelt pozíciók megszűnése, a béke, a fenntarthatóság és harmónia a természettel, a demokrácia racionális és toleráns formája, a gazdaság elidegenedésmentes és organikus szervezése, a humanista és multikulturális emberi közösség), amely a globális kapitalizmus keretei között nyilvánvalóan „hiányként” jelenik meg, és ezt a hiányt kezdik bizonyítani a résztvevők milliónyi eltérő partikuláris követeléseit és valóságos gátjait. Ezen a ponton azonban – a laclau modell szerint – az antikapitalista populista logika már át is fordul egyfajta „új szocialista logikává”. Ahogyan Anna Marie Smith

(1998: 198) ezt megfogalmazza: „ahogyan a felemelkedő populista logika érthetővé válik, elkezdi újraépíteni a lehetséges szubjektumpozíciók rendszerét, amennyiben a saját maga által felmutatott szubjektumpozíciók eredetiek” és egy új társadalmi képzelettel kompatibilisek. A populista logika „üres jelölője” ezen a ponton már nem csak egy politikai pozíciót jelöl, „hanem egy új társadalmi rend jelölőjévé is válik”. Mindehhez rövid megjegyzésként érdemes hozzátenni, hogy Laclau igazsága nem is annyira a rövid életű alterglobalizációs mozgalmak idején vagy az általa különösen támogatott latin-amerikai populista baloldali politikák kapcsán jött el (amelyekben viszontlátni vélte saját koncepciójának érvényre jutását a baloldalon) – sokkalta inkább a spanyol Podemos és a görög Sziriza politikája kapcsán. Ezek a szervezetek ugyanis tudatosan és elméletileg is felvállalva alapoztak az ő elgondolásaira (Stavrakakis–Katsembekis 2015).

ŽIŽEK ÉS A TRAUMATIKUS: OSZTÁLYOK A VALÓS SIVATAGÁBAN

Žižek szerint a posztmarxista elmélet előtt két út kínálkozik az ezredfordulón: vagy folytatja a marxizmus totális dekonstrukcióját, így a kapitalista totalitás pozíciójának, a történelmi szükségszerűség feltételezésének és a forradalmi aktus mindenhatóságának kritikáját következetesen alkalmazva végül az egész tradíciót elveti. Vagy felismeri, hogy a forradalmi baloldal problémája igazából politikai, vagyis az Osztály és a Párt korábbi koncepcióinak és gyakorlatainak megkérdőjeleződése és sikertelensége. Azaz, hogy a posztmodern-globális kapitalizmus viszonyai között ezek régi formájukban sem nem érvényesek, sem nem értelmezhetők – tehát nem problémás „múltjukk”, hanem „jelenükkel” van baj (Žižek 2000a: 110–115). Žižek válasza a kihívásra az osztálypolitika koncepciójának posztmarxista újraalapozása – az osztályharc hagyományos keretein túl. Žižek osztályelmélete tulajdonképpen nem más, mint a kapitalizmus lacaniánus elmélete a marxizmus fogalmi apparátusának segítségével artikulálva, vagy ahogy ezzel kapcsolatban Laclau egy fokkal kritikusabban fogalmaz: „Žižek elmélete nem a politikáról szóló elmélet, hanem a mai kapitalizmus olyan pszichológiai elmélete, amely politikai példákat is használ” (Laclau 2000c: 289). Žižek szerint az osztályok léte – ahogyan a *The Sublime Object of Ideology*-ban lefektette ennek a koncepciónak az alapvetéseit – a traumatikus és a szimbolikus Lacan által leírt dinamikájának eredménye, vagyis ez a koncepció a lacani fogalmak alkalmazása a globális kapitalizmus paradigmatis leírására (Žižek 1989). Žižek szerint a lacani traumatikus azokat a dolgokat jelenti, amelyek a társadalom által nem szimbolizálhatóak, vagyis hétköznapilag fogalmazva nem dolgozhatóak fel a saját horizontunkon belül. Lacan szerint a létünket ontológiailag megalapozó traumatikus, hogy „nem létezik

szexuális kapcsolat” a nyugati valóságban – hiába forog a modern ember szinte minden törekvése és gondolata ekörül, nem létezik harmonikus nemi viszony. (Žižek a Castlemaine sör reklámjával illusztrálja azt, ahogyan nem tudhatjuk, valójában mit akar a másik, csak a saját vágyainkat akarjuk viszontlátni benne. A reklámban egy lány sétál a mezőn, ahol meglátja és megcsókolja a békát, akiből egy fess cowboy lesz. Aztán amikor már minden jónak tűnik, a herceg megcsókolja a lányt, és az egy hatalmas korsó sörre változik – ez a lacani kép korunk párkapcsolatáról, mint a pszichoanalízis alapmodelljéről.) Ezért Lacan szerint a kultúránk nem szól másról, mint hogy valamilyen módon reagáljunk erre a problémára, „a szexuális különbségek megfogalmazása [...] a traumatikus megnevezése, a szimbolizálhatatlan szimbolizálása, a hegemónikus küzdelmek terepe”, amikor a társadalom számára kezelhető keretbe helyezi át a kezelhetetlent (férfi és nő különbségének problémája egy kapcsolatban, perverzió, homoszexualitás stb.) (Žižek 2000a: 110–112). Žižek kijelenti, hogy ami Lacan számára a szexuális kapcsolat, az számára a tőke. „A mai kor szak Valósa, ami megakadályozza minden jelölés sikerességét, a Tőke” (Žižek 2000b: 223; Wood 2012). A žižeki koncepcióban az osztályharc „természetesen” a tőke következménye, de nem az eredeti marxista értelemben, vagyis nem arról van szó, hogy a termelésben képződik egy proletár és egy burzsoá osztály. Az osztályharc, mint a tőke következménye, a termelésen kívül jön létre: az osztályok azáltal konstruálódnak, hogy az egyes emberek (majd esetleg az emberek csoportjai) hogyan reagálnak a Valós traumatikus jelenlétére (McMillan 2013: 117). És természetesen ezek az osztályok antagonisztikus (posztmarxistaként az *antagonism*, nem a *contradiction* szót használja Žižek) viszonyban állnak egymással, vagyis a Tőke Valóságának romboló hatása az osztályok jelenléteként válik részévé a valóságnak. Ahogyan Žižek (1989: 164) némileg Laclauval szemben már korábban kifejtette: „az osztályharc nem a végső jelölő, ami minden jelöltnak értelmet ad [...], sokkalta inkább a központi határ, a traumatikus gát, a tiszta negativitás, ami meggátolja, hogy a társadalmi-ideológiai mező teljessége és totalizációja létrejöhessen. Az osztályharc hatását tekintve van jelen, hogy neki köszönhetően a társadalom totalizálására tett minden kísérlet halálra van ítélve”.

Žižek a rá jellemző megdöbbentő elméleti húzások egyikeként azt állítja, hogy az osztályok topográfijára tekintve a globális kapitalizmusban nem két-, hanem háromszereplős küzdelem bontakozik ki a megfigyelő szeme előtt. Az ő lacaniánus posztmodern marxizmus talán nem is végződhetne más konklúzióval, mint hogy a nyugati vagy fejlett világban a Szimbolikus, a Fantázia és a Valós „posztmodern” osztályai jönnek létre – megfeleltetve az eredeti lacani triász elnevezéseinek. A koncepció szerint két osztály konstituálódik a Valós hatására a posztmodern nyugati társadalmakon belül. Claude Lévi-Strauss antropológiai elemzéseire nyúl vissza, amikor azt állítja, hogy a Valósra való reagálásnak alapvetően két módja lehetséges. Az egyik, a „konzervatív-korporatista” válasz megpróbál olyan ideológiai

fantáziák nevében szembenézni a problémákkal, amelyek alapvetően egységesnek és működőnek mutatják be a világot, amit éppen eseti problémák zavarnak meg, de a helyreállítás minden bizonnyal lehetséges. A másik válasz, a „forradalmi-antagonisztikus” ezzel szemben úgy látja, hogy a dolgok állásával valami hatalmas baj van, gyökeres változtatásra van szükség – azonban ez a válasz, „természetesen” nem ragadhatja meg a „Valós problémát”. Sőt éppen ellenkezőleg: Žižek szerint a forradalmi-antagonisztikus válasz lényege éppen az áthelyezés – a feldolgozhatatlan áthelyezése valami nagyon radikálisba, ami környöttele-nül végigharcolható (Žižek 2000a: 112–113). Žižek osztályformulája azért figyelemre méltó, mert nagyszerűen ragadja meg a mai „nyugati” társadalmak osztályszerkezetének azt a jellegzetességét, hogy mintha ezekben a politikai közösségekben úgy állna folyamatosan és különféle szereposztásban egymással szemben két beállítódás, hogy miközben az egyik „forradalmi”, a másik „reakciós”, valójában mindkettő „konzervatív”. Žižek két kedvenc példája tér vissza a *Contingency, Hegemony, Universality* lapjain, direktben Laclau elemzéseinek korrigálása céljából. A náci „konzervatív forradalma” Žižek szerint elementáris erővel bizonyítja, hogy a Valós (akkor még az osztályharc kibékíthetetlensége a világválság idején) hogyan helyezhető át például a zsidó személyébe és hogyan transzformálhatók a forradalmi-antagonisztikus energiák a zsidók elleni fellépés, a koncentrációs tábor radikális cselekvésének irányába – ezzel cáfolva azokat, akik szerint Hitler a populizmus ősfigurája volna. Szerinte Hitler sikerének kulcsa, hogy konzervatív forradalmának álcselekvéseiben egyesíteni tudta a német világot alapvetően organikus és boldog fantáziákban megélő Fantázia és a német valóságot alapvetően problémásnak és megváltoztatandónak érző Szimbolikus osztályait – vagyis borzalmas áron pacifikálta az osztályharcot. A másik példa Milošević Szerbiája, amelyet Žižek úgy ír le, mint a koszovói albánok elnyomásának Valósa által konstruált politikai közösséget, amelyben a hatalom és a szerb nacionalizmus Fantázia osztálya és a fiatalok és a demokratikus erők Szimbolikus osztálya áll egymással szemben – hamis radikalizmusba fojtva, hogy éppen a leglényegesebb kérdésben egyivásúak.

A POPULIZMUS ELLEN: PÁRT, KOMMUNIZMUS ÉS A SZIMPTOMATIKUS OSZTÁLY

Žižek elemzéseiben nem is annyira az a lényeges, hogy hogyan személyesíti meg a három fogalmat, hanem hogy milyen sajátosságokkal jellemzi a mai osztályháromszöget. Először is úgy véli, hogy a posztmodern kapitalizmusban megfordul a régi szereposztás, ami szerint alul van a változtatás energiája és felül annak opozíciója: ma a radikális-antagonisztikus válaszokat a csúcson lévő Szimbolikus osztályok adják, miközben a „középosztályok”

ragaszkodnak inkább az organikusságot és teljességet felmutató fantáziaideológiákhoz. A mai nyugati társadalmak osztályhierarchiájában a Szimbolikus osztályok „nem csak a bankárok és menedzserek, de az újságírók, akadémikusok és jogászok is”, a hegemonikus ideológiai folyamatokért felelősek, amelyek részeként alakítják és diszkurzív módon folyamatosan újrakonstruálják a valóságot. A Szimbolikus osztály – mivel folyamatosan cselekvésre kényszeríti a feldolgozhatatlan Valós – tulajdonképpen abban az ellentmondásos helyzetben van, hogy miközben nem akar mást, mint vezetni, irányítani és saját javára fordítani a létező rendet, aközben kénytelen állandóan „forradalmasítani” azt. Ezért különülnek el tőle az alul lévő, a Fantázia osztályának tagjai, „a középosztályok, amelyek szenvedélyesen kapcsolódnak a termelés és az ideológia fennálló változatához” (Žižek 2000c: 321–323). Žižek szerint ezek a középosztályok – természetesen a modell sematikus keretein belül érve – a lacani tükörfázis társadalmi megszemélyesítői: a kapitalizmus ideológiai fantáziáinak tükrében tekintik önmagukat, és ezen fantáziák megvalósításán fáradozva építik saját személyüket és környezetüket – ebből adódóan konzervatívak, hiszen a Valós betörése esetén is a kapitalizmus Fantáziáit választják annak feldolgozása során, a problémák megoldása helyett (Kiss 2014b). Tulajdonképpen értelmezésem szerint Žižek itt az identitás lacani koncepciójának két komponensével játszik el. Mint ismeretes, Lacan szerint az identitás két összetevője az ideal-Ego és az Ego-ideal. Žižek értelmezésében ez a kétféle identitás (vagy a domináns mozzanat eltérése) határozza meg a két belső osztályt a posztmodern kapitalizmusban. A Fantázia osztálya ebben a kultúrkritikai átiratban az ideal-Ego osztálya, a konformista társadalmi magatartás képviselője, amely a reklámok, az amerikai filmek, a magazinok világa, a felkínált társadalmi utak és szerepek, a többiek, egyszerű másolása során kívánja elnyerni a jutalmat és stabilizálni saját érzéseit és önképét”. A fantázián keresztül történő identifikáció során egyszerűen behelyettesítik magukat a filmben látott, a reklámban bemutatott szereplők stb. helyére, ezeknek megfelelően viselkednek saját életükben, teremtik meg a szituációkat (szerelem, család, karrier, szabadidő) és várják az ígért élvezetet. A Szimbolikus osztály ezzel szemben az Ego-ideal mentalitása segítségével megpróbálja feltérképezni és leképezni magában a társadalom szabályait, a fennálló autoritások elvárásait, saját lehetőségeit, és ezek fényében megfogalmazni önmaga társadalmi ideálját – majd ennek nevében alakítani és kiélvezni a valóságot. Ez a szimbolikus identifikáció lacani mentalitásának megfelelője, amely – egyszerűen fogalmazva – a társadalmi folyamatokat olyan „rendnek” (rendszernek) látja, amibe be kell lépni, amiben el kell helyeznie magát. Tehát meg kell fogalmaznia magát, mint a szimbolikus rend részét, azonosulnia kell saját „társadalmi maszkjával” (a fogalmakhoz lásd: Boucher–Sharpe 2010: 47–48).

Véleményem szerint ez az a pont, ahol érthetővé válik Žižek és Laclau populizmussal kapcsolatos véleményének markáns eltérése. Ahogyan Žižek ezt megfogalmazza: míg Laclau számára az osztályharc a hegemonikus-populista politikai logika egyik speciális

megjelenési formája, szerinte éppen fordítva van (Žižek 2000c: 318–319). Az általa felvázolt osztálykeretben a populizmus helye lesz speciális és alárendelt az osztályharc aktuális állásának: szerinte a populizmus csak az osztályok bizonyos konstellációjában reakcióként jön létre, amikor a Szimbolikus osztályok „konzervatív radikalizmusa” sérti a Fantázia osztályai tagjainak „konzervatív-konform” életstratégiáját. A populizmus a Fantázia osztályai „magáért valóvá” válásának politikai logikája, tehát az osztályharc egyik változata. Ebben a keretben tehát a populizmus nem más, mint lázadás a felül lévők aktivizmusa ellen a kapitalizmus (korábbi) fantáziái/ideológiai védelmezésének pozíciója mentén. Erre utalt Žižek elhíresült, inkább Trump, mint Clinton” érvelése kapcsán: ma már látható, ahogyan Donald Trump a liberális Szimbolikus osztály aktivizmusa elleni „elitellenesség” megtestesítőjének is tekinthető az „amerikai álom” (az ötvenes-hetvenes évek és az ezzel folytonos Hollywood) fehér, középosztálybeli, munkásfantáziáinak nevében.

A žičeki osztálytérkép harmadik szereplője a Fantázia és a Szimbolikus osztályai mellett (amelyekkel kapcsolatban még egyszer hangsúlyozni kell, hogy Žižek szerint „nincs proletariátus és burzsoázia, mint eleve adott ágens”, csak „proletárok és burzsoák vannak” – tehát alapvetően ideológiai-politikai folyamatokkal állunk szemben, amelyek bizonyos helyzetekben eredményezhetnek kollektív osztályharcot is) pedig nem más, mint a Valós vagy Szimptomatikus osztály: „az állandó kizártak tartoznak ide, tehát a hajléktalanok, a tartósan munkanélküliek, a vallási kisebbségek, az etnikai csoportok, a privilégiumokat nélkülöző rétegek stb.” (Žižek 2000c: 322). A globális kapitalizmus korában ezt az osztályt éppen úgy a globális tőke „konstruálja”, mint a másik kettőt – csak míg előbbieket a felül és az alul pozícióját töltik be a valóságban, ez utóbbi a kívül pozíciójában van a valósághoz képest; „osztály a Valós sivatagában”. Žižek megállapítja – visszautalva ezzel első ismertté vált munkáira –, hogy ma a Valós osztályai vagy a Szimptomatikus csoportok foglalják el ugyanazt a helyet, amit Marx idejében a proletárok. Ebben az érvelésben Žižek ahhoz a marxista pozícióhoz csatlakozik, amely a proletariátus marxi meghatározásai közül azt állítja a középpontba, mely szerint „a proletariátus a kapitalizmusban nem osztály”, amely „létével is a kapitalizmus felbomlásának igazságát mondja ki”, tehát „amely a proletariátust a tőke szimptomájának tekinti” (Žižek 1989). A koncepció lényege a Valós konstituáló szerepének átfordítása: míg maga a Valós hozza létre a posztmodern kapitalizmus osztályait, a Szimptomatikus osztály hozza létre a radikális baloldal újraalapozásának lehetőségét.

Žižek elgondolása szerint a Szimptomatikus osztály tagjai azokból a társadalmi csoportokból kerülnek ki, amelyek kívül esnek a szimbolikus rendben. A városi gettók több tízmilliósi lakossága például éppen ebben az értelemben „él túl” a fejlett világ valóságán kívül. Az ő életstratégiáik, értékeik, viselkedési mintáik stb. a szimbolikus rendbe nem illeszthetők, ezért a társadalom megpróbál nem tudomást venni róluk, próbálja magán kívül rekeszteni őket. A žičeki osztályelmélet szerint ugyanebbe a félig vagy teljesen társadalmon kívüli

állapotba kerülnek a romák, a hajléktalanok, a bevándorlók vagy a vallási kisebbségek. Ezen emberek csoportja abban a pillanatban válik ténylegesen Szimptomatikus osztállyá, amikor „betör” a Fantázia és Szimbolikus osztályok „szimbolikus rendjébe” – ebben a pillanatban ugyanis megbomlik a társadalom harmóniája és organikussága, amely látszatának fenntartása éppen a Valós kívül rekesztésén, feldolgozatlanságán nyugodott. Žižek szerint azonban a Szimptomatikus osztály feltűnése a horizonton éppen a Valós betörése. Erre – ahogy napjaink menekültválsága kapcsán Žižek nyomán felvethető – a két osztály kétféleképpen reagál. A Fantázia osztály a menekülteket barbár, veszélyes, felelőtlen, kultúraidegen elemeknek tekintik, akik alapvetően sértik és támadják mindazt, amit a kapitalizmus ideológiai fantáziái rögzítenek és kínálnak – a „társadalom rendjét”, a „kereszténység értékeit”, a „nyugati civilizációt”, a „szabad, biztonságos és félelem nélküli életet”, a „munkát”, vagy éppen a „normális” emberek közösségét stb. A Szimbolikus osztályok tagjai politikai aktivizmus keretében megpróbálják a menekülteket pacifikálni, vagyis az organikus és harmonikus rendbe illeszteni őket a humanizmus, a gyerekek és családok szeretete, az univerzális emberi jogok, a munkaerőpiaci trendek vagy a multikulturalizmus nevében – leválasztva őket a Valósról, aminek ők a szimptomái, és beilleszteni a saját rendjébe (Žižek 2015).

Žižek a Szimptomatikus osztály bemutatása során mind a kívül rekedtek és marginalizáltak radikalizmusában bízó Judith Butlerrel, mind a nép baloldali-forradalmi megkonstruálásában bízó Ernesto Laclauval polemizál. Véleménye szerint ugyanis ők sem voltak képesek túllépni a baloldal nagy dilemmáján és kudarainak állandó forrásán. Žižek szerint a marxizmus és a baloldal korábban a munkásokra, a társadalmi többségre, az átlagemberek sokaságára kívánt alapozni, de keservesen csalatkoznia kellett, amikor minduntalan rájött, hogy „ezek a csoportok csak ritkán radikálisak, és akkor is jobban motiválja őket a bérek emelése, a munka biztonsága és az erőszaktól való félelem”, mint az állam megdöntése és a tényleges forradalmi cselekvés (Dean 2006: 130). Később a baloldal számára a marginalizált rétegek váltak az ideálisnak tetsző aktoorrá (a marxi értelemben vett lumpenproletariátus tagjai), de idővel kiderült, hogy az ő mozgósításukban a szélsőjobboldali diktatúrák és az erőszakos-kirekesztő politikai mozgalmak sokkal sikeresebbek – hiszen ők nem egy szabad és egyenlő világot akarnak, hanem egy olyat, ahol ők vannak végre felül és belül. Žižek ezért tagadja, hogy a Szimptomatikus osztály lehetne egy szocialista politika alapja, a világjobbító eszmék bázisa, az eredendő tagadás „magáért való” helye. A szocialista ideológia és az annak megfelelő osztálytudat helyett a kommunizmus gyakorlatában hisz. Azt gondolja, hogy a radikális baloldalnak saját magának kell a forradalom ágensévé válnia (ennyiben kétségtelenül joggal hivatkozik Lenin örökségére), létre kell hoznia a Pártot, mint egyfajta „Szent Pál-féle közösséget, a hívők valódi közösségét”: a Pártot, ami a Valós betörésének pillanatában új értelmet ad a folyamatoknak, tényleges cselekvési irányokat jelöl ki, kapcsolódási és életstratégiai pozíciókat kínál azok számára, akik „nem tudnak a régi módon

élni” a történetek után stb. – ezáltal ténylegesen a Valós megváltoztatására törekszik. A žižeki Párt az a szereplő, amely a Szimptomatikus osztály megjelenése (menekültek érkezése, környezeti katasztrófák elszenvedői, terroristák tevékenysége, megfagyó hajléktalanok, külvárosok lázadása, a demokrácia lelepleződése miatti tüntetés, a spekulatív és a globális tőkemozgások tragédiáinak áldozatai stb.) pillanatában egy új szimbolikus rend kikristályosodási pontjaként jelenik meg – „visszamenőlegesen jelentéssel töltve meg a Cselekvést” (Dean 2006: 135; Žižek 2016). Žižek Pártja (és a Párt esetleges karizmatikus Vezetőjének alakja) tehát egyszerre egy új közösség helye, tehát egy új szimbolikus rend alapja; egyszerre olyan tényező, amely a Valóssal való szembenézésre kényszerít annak egyre gyakoribb és erőteljesebb betörésének köztes időszakában, egy ideológiai-kritikai projekt keretében; és egyszerre az az ágens, amely mind a hétköznapiakban, mind a politikában kidolgozza a tényleges cselekedetek lehetséges körét és véghezviszi ezeket a „forradalmakat”. A Párt kommunizmusa egy új szimbolikus rend, egy forradalmi közösség terméke, amely egyrészt beemel a kívül világból, a Szimptomatikus osztályok gyakorlatából elemeket (ezáltal hozzájuk kapcsolódik), másrészt azonban vonzerőt gyakorol a Fantázia osztályok tagjaira, hogy szakítsanak reménytelen konformizmusukkal. Žižek szövegeiből egy olyan radikális szubjektum képe bontakozik ki, amely leginkább abban különbözik a korábbi osztályharc szubjektumaitól, hogy a forradalmi baloldal ágensét az osztálytól az osztályharc terében tevékenykedő Párt irányába mozdítja el, vagyis ebben az értelemben osztályharc helyett osztálypolitikát ajánl. Ezzel persze korántsem oldja meg, inkább újraexponálja a régi baloldal számtalan nagy kérdését, melyek korábban húsba vágóan jelentek meg a bolsevizmustól az ultrabaloldalig és a Nagy Megtagadás teoretikusaiig.

EGY VITA UTÓÉLETE: POSZTMARXIZMUS A LIBERÁLIS-POSZTMODERN HEGEMÓNIA UTÁN

A történeti hűség kedvéért érdemes megjegyezni, hogy Ernesto Laclau nem csak a *Contingency, Hegemony, Universality* lapjain minősíti mindezt „forradalmi frázisnak”, „zsurnalizmusnak”, „a politika alapkérdései megkerülésének”, kijelentve: „Žižek elgondolásait nem könnyű kommentálni, mert bár minden elismerésem azért, hogy használja az osztály fogalmát, ez mégsem több, mint egy olyan dogmatikus elem, aminek nem tisztázott a használhatósága a mai szituáció értelmezésében... Nem tudom elkerülni azt az érzést, hogy Žižeknél az osztály fogalma egyfajta *deus ex machina*, amelynek célja, hogy a jó fiút játssza a multikulturalizmus és identitáspolitika gonoszával szemben. Azt hiszem, hogy amit Žižek tesz, az nem más, mint egy skizofrén összekapcsolási kísérlet újabb példája

a magasan szofisztikált lacaniánus elemzés és a sikertelenül dekonstruált hagyományos marxizmus között” (Laclau 200b: 205).

Fél évtizeddel később a vita során szerzett kölcsönös sérelmeket újra – ha lehet, még intenzívebb formában – egymásra olvassák a résztvevők. Žižek (2006a) megjelentet egy recenziót Laclau *A populista ész* című könyvéről, amelyben úgy véli, Laclau populizmusleírása téves, mert nem igaz, hogy a populizmus tekintetében nincs jelentősége a demokratikus követelések tartalmának, csak annak, ahogyan ezek összekapcsolódása során létrejön a népi szubjektum, és ahogy minden partikuláris harc és globális antagonizmus a Mi és az Ők közötti küzdelem részeként jelenik meg. Szerinte, amikor Laclau „a populizmust preferálja az osztályharc alternatívájaként”, már nem poszt-, hanem antimarxista pozíciót foglal el, hiszen olyan politikaképet fektet le, amelyben a politikát létrehozó „baj” már nem a rendszer maga, hanem aki korrumpálja, rosszul működteti azt, amelyben már nincsenek a rendszer lényegéhez tartozó folyamatok, csak „elemek”, megszabadítva minden strukturális jelentőségtől. Laclau (2006: 468–478) válaszában kiáll korábbi nézőpontja mellett, és úgy véli, Žižek (helytelen marxista reflexeknek engedve) rosszul teszi fel a köztük lévő nézeteltérés alapkérdését, mert az nem az „osztályharc vagy populizmus” – ehelyett az „osztályharc és populizmus” tézisént fogalmazza meg, vagyis szerinte éppen az a baj, hogy a marxisták az osztályharc elmélete miatt nem vették észre, hogy van egy még azt is meghatározó logika a politika világában, a hegemónikus-populista logika. Laclau (2006) – számtalan válogatott dehonesztáló jelző társaságában – úgy véli, „Žižek tulajdonképpen nem érti a hegemonia fogalmát, mert nem érti a Valós szerepét a hegemónikus folyamatokban, mert nem érti Lacan koncepcióját a Valósról, mert besározta Lacant Hegellel, akit szintén nem ért, így természetesen nem értheti Marxot sem”. Ez a dühödöt elutasítás persze nem véletlen. Žižek (2006b) ugyanis tulajdonképpen alapvetően támadja a laclau populizmuskoncepciót, amikor annak legfőbb hibájaként a nép utólagos megjelenését, konstruált voltát tagadja: szerinte a nép létezése megelőzi a népi identitás létrejöttét. Számára a nép a posztmodern-globális kapitalizmusban nem más, mint a Fantázia osztály, az a reakciós és depolitizált tömeg, amely csak egyetlen esetben és egyetlen módon politizálható: amikor külső támadás éri (akár a Szimbolikus, akár a Szimptomatikus osztály, a Valós felől), és egyetlen módon: a Laclau által leírt populista logika segítségével. A „nép” és annak politikai logikája az osztályharc része – így nem fogadható el az osztályharc logikájával ekvivalensként.

A vita kontextusa, ami a baloldal jövőjével kapcsolatban zajlott az elmúlt harminc évben, talán minden korábbiánál nyíltabban fogalmazódott meg ezeknek a szövegeknek a kapcsán. Mind Laclau, mind Žižek azt a kérdést teszi fel, hogy mihez kezdjen a posztmarxizmus azzal, hogy a marxizmus dekonstrukciója a neoliberais és posztmodernista hegemonia időszakában zajlott, ennek köszönhetően maguk az új radikális baloldali elméleti és politikai próbálkozások is sokat átvettek ezek alapvetéseiből és intellektuális apparátusából.

A kérdés azért vált igen sürgetővé a kétezres évek elején, mert miközben a mai marxizmus saját gondolatrendszerének alapjává tette a demokrácia, a viták pluralitása, a multikulturalizmus, az erőszakellenesség, a civil társadalom, az identitáspolitikai, az antitotalitarizmus, az igazságosság, az egyéni szabadság stb. liberális és posztmodern „igazságait”, aközben egyre erőteljesebben jelennek meg a fennállóval kritikus jobboldali populisták és szélsőjobboldali mozgalmak és politikák. Vagyis mintha a marxizmus dekonstrukciója során a liberális-posztmodern hegemonia miatt elveszett volna a mai marxizmusból a képesség a (posztmodern kapitalista) politikai tér saját és autonóm újraértelmezésére. Miközben ennek keretében Žižek azzal vádolja Laclaut, hogy elmélete ennek az önfeladásnak és impotenciának elsődleges példája, Laclau úgy gondolja, hogy Žižek alapvetően érti félre elgondolásait, és saját anakronisztikus és bombasztikus frázisgyűjteményének mércéjével méri őket. Másfél évtized távlatából, a neoliberais-posztmodern hegemonia agóniájának korában ezek a kérdések minden bizonnyal máshogy vetődnek már fel. Különösen annak tükrében, hogy a menekültek millióival a globális tőke žižeki Valósa visszavonhatatlanul betört az életünkbe, és a populizmus laclau politikai logikája ezzel párhuzamosan mintha ténylegesen a középpontba került volna a mainstream és a radikális politikában egyaránt. A mából visszatekintve Žižek és Laclau szövegeire, a *Contingency, Hegemony, Universality* a politikának két olyan paradigmáját kínálja, amelyek éppen a legfontosabb ponton jelentik alternatíváját a liberális-posztmodernista politikaképeknek: érvénytelenítik azok elsődleges állítását, a forradalmi-radikális pozíció végleges eltűnését vagy értelmezhetetlenségét a jelen viszonyai között.

Véleményem szerint Žižek és Laclau populizmuskonceptiója azért figyelemre méltó, mert messze túljutnak a hegemon liberális populizmusképen, amikor ezt a jelenséget és politikai logikát nem a fennálló „belülről”, hanem azon „kívülről” nézik. Szakítanak azzal az értelmezési kerettel, amely szerint a populizmus nem más, mint a liberális demokráciák politikai válságára adott kétarcú reakció: amely, miközben rendelkezik bizonyos demokratikus jelleggel, ahogyan az eltek ellen megkonstruálja a népet, aközben szükségszerűen felszámolja mindazt, ami korábban a liberális konszenzus része volt, így veszélyezteti a szabadságot, a normális és harmonikus társadalmi működés esélyét, egy szűk csoport uralmához és a politikai mező felszámolásához vezet és erőszakosan torzítja el a piaci folyamatokat. Valójában mindketten jól látják, hogy a populizmus nem csak a demokrácia válságára adott antidemokratikus reakció – ahogyan sokan értelmezik –, hanem a globális kapitalizmus korában a politika egészének válságára adott válasz. A nemzetállamok és a nyugati szövetségi rendszereken „belül” rekedt liberális demokratikus politikák képtelenek válaszolni mindarra, ami saját világukon „kívül” van. A populizmussal kapcsolatban abban nincs vita a két szerző között, hogy az első „válasznak” tekinthető a globális kihívásokra

a nyugati típusú demokráciákban. A vita abban van, hogy a populista logika lehet-e egy globális szinten létrejövő radikális-forradalmi baloldal politikájának alaplogikája?

Laclau úgy gondolja, hogy ez az egyetlen reális logika, és az ebben meglévő univerzális potenciálokra alapozva ez tudatosan ki is aknázható, egyesíteni képes a „kívül” és a „belül” tömegeit – ahogyan az alterglobalizációs mozgalmaktól az Occupy Mozgalomig és a DEIM-ig erre számtalan kísérlet is történt már, és az elitellenességből és a számtalan széttartó sérelemből és igényből globálisan is megszülethet a We are the 99%. Žižek ezzel szemben úgy véli, hogy a Kívül/Belül viszonyrendszer nem csak egy kezelendő probléma egy globális politika számára, de egyenesen a kérdés kulcsa, maga a globális politika alapja. A „belül” és a „kívül” politikájának világa tehát egyaránt tartalmazhatja a populista logikát, amit Laclau leírt, de ez csak felületi hasonlóság. A populizmus ugyanis a Belül világnak osztályviszonyaihoz immanensen hozzátartozik, a Kívül világában ellenben csak „ideológiaként”, illetve a „szervezeti kérdés” részeként jöhet szóba. Valójában a Belül populizmusa már létezik, alapvetően reakciós, a kapitalizmus fantáziáihoz kötődik, és nem is lehet más. A Kívül populizmusa viszont még csak nyomokban fedezhető fel, és jobbára a „fejlett világ” baloldali-alternatív szereplőinek gyámsága alatt jön létre. Žižek szerint a populista logika fő baja, hogy a jelenlegi elit elutasításának logikájából jobbára csak egy „ne-künk megfelelő és általunk ellenőrzött elit” követelése születik meg, de ez nem lehet a globális Kívül politikájának alapja. Hiszen „a globális kapitalizmus nem csak hódítást és nyitottságot jelent, eliteket és alul lévőket, hanem az önmagába zárt Belült és a Kívült folyamatosan elválasztó glóbuszt is. A kapitalizmus végigviszi az egész világon a népesség osztályokra osztását, elválasztva azokat, akiket véd a gömb, azoktól, akiket nem” (Žižek 2016: 115). A magam részéről úgy gondolom, Žižeknek igaza van abban, hogy a mai világban léteznek a globális politikának centrumai (például ez a megosztottság), ezért nem lehet a globális politikát a tartalmilag üres (posztrepresentációs) populista egyenértékűségi viszonyok mentén leírni. Miközben Žižekkel együtt hiszem, hogy az osztálytudat koncepciójához nincs többé visszaút, abban egyetértek Laclau követőivel, hogy a „Kívül kommunizmusa” számára a populista logika releváns politikai technikaként adódhat, ahogyan mellest ezt az arab tavasz kapcsán maga Žižek is elismeri. Vagyis nem tudom, hogy van-e kommunista populizmus, de populista kommunizmus biztosan nincsen.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Boucher, Geoff (2009): *The Charmed Circle of Ideology: A Critique of Laclau and Mouffe, Butler and Žižek*. re.press.

- Boucher, Geoff – Shapre, Matthew (2010): *Žižek and Politics: A Critical Introduction*. Edinburgh University Press.
- Burnham, Clint (1995): *The Jamesonian Unconscious: The Aesthetics of Marxist Theory*. Duke University Press.
- Butler, Judith – Laclau, Ernesto – Žižek, Slavoj (2000): *Contingency, Hegemony, Universality: Contemporary Dialogues on the Left*. Verso.
- Carver, Terell (1999): *The Postmodern Marx*. Penn State University Press.
- Critchley, Peter (1997): *Beyond Modernity and Postmodernity. Vol. 1. Marx on the Postmodern Terrain*. Interneten: https://www.academia.edu/657242/BEYOND_MODERNITY_AND_POSTMODERNITY_Pt_1_Marx_on_the_Postmodern_Terrain (letöltve 2017. 03. 22.).
- Dean, Jodi (2006): *Žižek's Politics*. Routledge.
- Drew, Julie (1999): The Politics of Persuading: Ernesto Laclau and the Question of Discursive Force. In: *JAC*, Vol. 22., No. 2.: 292–297.
- Gaonkar, Dilip Parameshwar (2012): The Primacy of the Political and the Trope of the 'People' in Ernesto Laclau's On Populist Reason: An Introduction. In: *Cultural Studies*, Vol. 26., Nos. 2–3.: 185–206.
- Kiss Viktor (2014a): A politika logikái. Ernesto Laclau és az ideológiakritika reorganizációja. In: *Politikatudományi Szemle*, Vol. 23., No. 1.: 77–101.
- Kiss Viktor (2014b): „Tudják, de mégis teszik.” Slavoj Žižek és a kapitalizmus mint ideológia. In: *Replika*, Vol. 23., No. 89.: 129–150.
- Laclau, Ernesto – Mouffe, Chantal (1985): *Hegemony and Socialist Strategy*. Verso.
- Laclau, Ernesto (1990): *New Reflections on the Revolution of Our Time*. Verso.
- Laclau, Ernesto (1994): *The Making of Political Identities*. Verso.
- Laclau Ernesto (2000): Structure, History and the Political. In: Butler – Laclau – Žižek: *Contingency, Hegemony, Universality*. Verso: 44–89.
- Laclau, Ernesto (2000b): Identity and Hegemony: The Role of Universality in the Constitution of Political Logics. In: Butler – Laclau – Žižek: *Contingency, Hegemony, Universality*. Verso: 182–212.
- Laclau, Ernesto (2000c): Constructing Universality. In: Butler – Laclau – Žižek: *Contingency, Hegemony, Universality*. Verso: 281–307.
- Laclau, Ernesto (2005): What is in a Name? In: *Populism and the Mirror of Democracy*. Panizza, Francisco (szerk.). Verso: 32–50.
- Laclau, Ernesto (2006): Why Constructing a People Is the Main Task of Radical Politics. In: *Critical Inquiry*, Vol. 32., No. 4.: 646–680.
- Laclau, Ernesto ([2005] 2011): *A populista ész*. Noran.
- Laclau, Ernesto (2012): Reply. In: *Cultural Studies*, Vol. 26., Nos. 2–3.: 391–415.

- Laclau, Ernesto (2014): *Post-Marxism, Populism and Critique*. Routledge.
- McMillan, Chris (2013): *Žižek and Communist Strategy: On the Disavowed Foundations of Global Capitalism*. Edinburgh University Press.
- Sim, Stuart (2013): *Post-Marxism: An Intellectual History*. Routledge.
- Smith, Anna Marie (1998): *Laclau and Mouffe: The Radical Democratic Imaginary*. Routledge.
- Stavrakakis, Yannis – Katsambekis, Giorgos (2015): Left-Wing Populism in the European Periphery: The Case of SYRIZA. In: *Journal of Political Ideologies*, Vol. 19., No. 2.: 119–142.
- Therborn, Göran (2008): *From Marxism to Post-Marxism?* Verso.
- Wood, Kelsey (2012): *Žižek: A Reader's Guide*. Wiley-Blackwell.
- Žižek, Slavoj (1989): *The Sublime Object of Ideology*. Verso.
- Žižek, Slavoj (2000): Class Struggle or Postmodernism? Yes, please! In: Butler – Laclau – Žižek: *Contingency, Hegemony, Universality*. Verso: 90–135.
- Žižek, Slavoj (2000b): Da Capo senza Fine. In: Butler – Laclau – Žižek: *Contingency, Hegemony, Universality*. Verso: 213–262.
- Žižek, Slavoj (2000c): Holding the Place. In: Butler – Laclau – Žižek: *Contingency, Hegemony, Universality*. Verso: 308–329.
- Žižek, Slavoj (2006): Schlagend, aber nicht Treffend! In: *Critical Inquiry*, Vol. 9., No. 33.: 185–211.
- Žižek, Slavoj (2006b): Against the Populist Temptation. In: *Critical Inquiry*, Vol. 32., No. 3.: 1–30.
- Žižek, Slavoj (2015): The Need to Traverse the Fantasy. In: *In These Times*. 2015. december 28. Interneten: <http://inthesetimes.com/article/18722/Slavoj-Zizek-on-Syria-refugees-Eurocentrism-Western-Values-Lacan-Islam> (Letöltve: 2017. 03. 22.).
- Žižek, Slavoj (2016): *Zűr a Paradicsomban. A történelem végétől a kapitalizmus végéig*. Európa Kiadó.